

IZ KULTURNE ISTORIJE NARODA BIH

ĐURO BASLER

VISOKO UČILIŠTE CRKVE BOSANSKE U MJESTU BOSNA

Izjava Jakoba Becha pred turluskom inkvizicijom dne 21. VIII 1387. godine) o neostvarenim namjerama da se u «mjestu koje se zove Bosna» temeljito uputi u «nauku koja je bolja od nauke Rimske crkve» možda je posljednji glas o jednoj danas zaboravljenoj obrazovnoj instituciji Crkve bosanske. U Bosni je, kako izgleda, postojala neka visoka škola koja je okupljala i obrazavala ljude na osnovama koje su se razlikovale od drugih evropskih učilišta. Crkvi bosanskoj, koja je bila idejni pokretač, pa možda i neposredni organizator ove škole, bilo je moguće vršiti svoj zadatak jer je uživala podršku naroda i vlasti u zemlji, i jer je uspjela dugo zadržati prvobitnu čistoću svoga naučavanja.¹⁾

Mi danas vrlo malo znamo o tom visokom učilištu. Tome se ne treba čuditi jer je bosanske arhive progutalo vrijeme prije nego što se neko mogao pobrinuti za njihov smještaj na sigurno mjesto. Osim toga i sadržaj predavanja na tom učilištu držao se u tajnosti, jer se ova nauka izvan granica zemlje nije priznavala, a njeni sljedbenici kažnjavali. Pripadnici Crkve bosanske bili su i inače ezoterici, pa je za ljude drugačijeg mišljenja rad zajed-

¹⁾ G. Amati, *Processus contra Valdenses in Lombardia superiori anno 1387*, Archivio storico Italiano, ser. III, tom II, part. I, Firenze 1865, str. 65; F. Rački, *Bogumili i palareni*, SKA Posebna izdanja LXXXVII/33, Beograd 1931, str. 339-441; D. Kutevsid, *Vjeročistočnost latinskih izvora o bosanskim kršćanima*, Rad JAZU 270, Zagreb 1949, 240-242.

²⁾ A. Bartsch, *Die Katharer*, Stuttgart 1963, str. 214.

nice, dakle i njene škole, čuvan kao stroga tajna.³⁾ No, tridesetlje je htjela da su se upravo izvještaji i bilješke protivnika sačuvali do naših dana, kao jedine sigurne vijesti o njoj. Onako, da toga nije bilo, naše znanje o visokom učilištu u mjestu Bosna ne bi prelazilo granice pretpostavki i nagađanja.

Razumljivo je da su sačuvani podaci o bosanskom heretičkom učilaštvu nedostatni; oni su daleko od toga da bi se mogli mjeriti sa istodobnim vijestima o velikim evropskim univerzitetima. Dok nam je, na primjer, poznato da je sa katedre u Bolonji govorio Gracijan, u Kölnu Alberto Veliki, a u Parizu Toma Akvinski i Jean Gerson, dotle su meštiri katedri na bosanskom učilištu ostali anonimni i izgubljeni u vremenu kojem su htjeli prkositi.

Da bismo lakše ocijenili karakter bosanskog učilišta, potrebno je da bar okvirno sažmemo naše znanje o visokom školstvu Evrope u srednjem vijeku. Tu, prije svega, dolaze u obzir one institucije koje su se od XI i XII stoljeća osnivale i razvijale pod nazivom univerziteta. Taj naziv je, kako je to zabilježeno u Parizu 1213. godine, prvobitno značio sveukupnost, zajednicu profesora i studenata: *universitas magistrorum et scholarum*, odnosno *studentium*.⁴⁾ Mnogo kasnije se pod tim imenom mislilo na *universitas litterarum*, dakle sveučilište u smislu kako i danas shvaćamo ovaj pojam. Profesori i studenti udruživali su se u zajednicu jer su se i jedni i drugi smatrali zrelim ljudima, a na udruživanje ih je prisiljavala potreba da zaštite i sačuvaju svoj posebni položaj u društvu. Za razliku od drugih učilišta, univerziteti su već od samih početaka organizirali vlastitu upravu sa rektorom na čelu, u čijoj je kompetenciji bila i sudska vlast. Pojedine naukovne skupine formirale su se u posebne podorganizacije s nazivom fakulteta, sa dekanima na čelu. Veliki privilegij univerziteta bilo je pravo ispita, promocije i dodjeljivanja doktorskog stupnja.

Počeci univerziteta sežu u XI stoljeće. Najstariji je onaj u Bolonji koji je, tako bar hoće tradicija, osnovan 1088. godine — spontano, udruživanjem predavača i slušalaca u posebni kolegij. No, kako je iz pisanih dokumenata poznato, udruživanje profesora i studenata na način koji važi kao univerzitet, uslijedilo je zapravo tek oko 1200. godine u Parizu.

Počeci rada univerziteta u Parizu padaju u vrijeme oko 1180. godine preobličavanjem nastavnog programa na katedralnoj školi

³⁾ Iznimno je kod francuskih katara, inače bliskih srodnika bosanskim kršćanima, njihovo naučavanje zapisano u djelu «*Liber de duobus principis*» — vidi A. Berts, n. d. str. 254—313.

⁴⁾ G. Post, *Parisian mastres as a corporation (1200—1240)*, *Speculum* 9 (1934), str. 421—445.

Notre Dame. Proces tog preobličavanja tekao je sporo, pa su sa-
kako je rečeno, profesori i studenti tek oko 1200. godine udru-
žili u posebnu zajednicu na autonomnoj osnovi. Najstariji državni
univerzitet osnovao je car Fridrih II u Napulju 1224. godine. To
je već siguran datum, zajamčen pisanim dekretom. Univerzitet u
Tuluzi osnovao je papa Grgur IX 1229. godine, a onaj u Pragu
kralj Karlo IV Luksemburški 1348. Prvi univerzitet osnovan
u okvirima i voljom vijećnika jednog slobodnog grada, utemeljen
je u Kölnu 1388. godine.

Novoosnovane univerzitete pokušalo se u XIII stoljeću pred-
staviti kao institucije sa karolinškom tradicijom, a po tome kao
nasljednike akademije antičkog doba. To su ipak bile samo želje.
U stvari, oni su nastali spontano, bez određenih tradicija, tek iz
pobuda za znanjem koje se na drugi način nije moglo steći. To
je doba kada su se na Zapadu Evrope počele presađivati ideje
starih filozofa, pa je trebalo da univerziteti kao javne i legalne
ustanove odigraju ulogu filtera za ljude željne višeg i slo-
bodnijeg znanja.

Članovi univerziteta razlikovali su se na ulici od drugih
ljudi i svojom odjećom. Talari i bireti, danas uglavnom nošnja
katoličkih crkvenih službenika, u srednjem vijeku bili su oba-
vezan vanjski znak akademski obrazovanog čovjeka. Studentima u
Heidelbergu bio je 1421. godine izričito zabranjen izlazak na
ulicu *in veste laicali*.⁹⁾ Vezano za univerzitet, do nas je u preina-
čenom smislu prenesen i pojam *clericus*. U srednjem vijeku njime
se označavao čovjek koji studira, koji se bavi naukom ili je inače
obrazovan — za razliku od *personae religiosae*, što je služilo kao
oznaka za ljude sa crkvenim činom.

Univerziteti nisu bili jedine prosvjetno-naučne ustanove u
Evropi srednjeg vijeka. Već je Karlo Veliki, na prelomu od VIII
ka IX stoljeću, uspostavio sistem škola i dvorsku akademiju,
uvjeren da time izvršava jedan dio programa obnove antičke
kulture u carstvu koje je smatrao rimskim. No, škole Karla Veli-
kog nisu bila neovisna, na samoupravi osnovana učilišta. Ona su
tek pokušaj da se u Evropi, koja je tada bila u nastajanju, obnovi
rimski sistem obrazovanja, pa tako pruže mogućnosti za odbranu
od poplave barbarstva, koja je prijetila iskorjenjenjem i posljed-
njih tragova antičke kulture. Karlo se zapravo morao boriti za
očuvanje osnovne pismenosti i latinskog jezika koji se u njegovo
doba gušio u vulgarnim provincijalizmima. Kao uzor za organi-
zaciju nastave u tim školama poslužio je obrazovni sustav iz
doba kasne antike, a koji se sastojao od dva stupnja: *triviuma* i
kvadriviuma, što je zajedno činilo *septem artes*. Profesori i
istaknuti učenici takvih škola bili su još posebno udruženi u Aka-
demiju kojoj je predsjedao sâm kralj, a na čijim su se sjednicama

⁹⁾ E. Winkelmann, *Urkundenbuch der Universität Heidelberg* 1
(1800), str. 121.

raspravljali razni naučni problemi. Dakako, s dometom što ga je dozvoljavala opća obrazovanost. Ova akademija ipak nije bila duga vijeka, dok se studij septem artium zadržao kao osnova za svaki intelektualni rad, pa su ga i novi univerziteti prihvatili kao posebni, tzv. Artistički fakultet. To je i dalo povoda da se univerzitetima, iako sasvim novim institucijama, pripišu daleke tradicije — preko Karla Velikog sve do rimskog doba.

Ovdje ne možemo mimoći i katedralne škole kao viša teološka učilišta. To su bile ustanove sa nominiranim nastavničkim kadrom i dirigiranim izborom predavačkih tema. U skućenim prilikama ranog srednjeg vijeka one su dugo vremena bile jedina učilišta sa relativno višom razinom nastavnog programa, no koji u pogledu tematske strukture ipak nije bio osobito širok. To su bila učilišta sa profesionalnim usmjerenjem, stereotipna po sadržaju, pa zbog toga i manje privlačna za strane ljude. Postojale su u svakom važnijem biskupskom sjedištu.

Između škola iz ranog srednjeg vijeka i kasnijih univerziteta postoje, dakle, višestruke razlike. U ranim artističkim i katedralnim školama slušaoci su porijeklom sa lokalnog područja, dok univerziteti — zbog specifičnosti predavačkih tema, slično karolinškoj Akademiji — privlače ljude iz stranih, često i vrlo udaljenih zemalja. Razliku čini i odnos prema društvu. Artističke i katedralne škole bile su neposredno ovisne o nekoj ustanovi: kraljevju dvoru ili kaptolu, dok su univerziteti bili autonomni i slobodni. Polaznici onih prvih škola su podložni civilnoj sudbenosti, u najboljem slučaju crkvenoj, dok su studenti univerziteta u tom pogledu bili odgovorni samo svojoj internoj upravi.

Vrlo je značajno da je u inače feudalnom društvu pristup na škole bio slobodan za svakog čovjeka, bez obzira na njegovo socijalno i regionalno porijeklo. Poneki mladi čovjek porijeklom iz vrlo skromne sredine, zahvaljujući završenom studiju, mogao je postići najviše počasti u društvu, ne samo na dvorovima vladara nego i u crkvi. Tako je, na primjer, Nikola Keuzanski u drugoj polovini XV stoljeća, sin siromašnog ribara sa Mezele, zahvaljujući univerzitetskom obrazovanju, postao kardinal, da bi svoj život završio na stolici brixenskog biskupa, što mu je donijelo položaj i čast carskog kneza.

Skupine profesora i studenata udruživale su se u "nacije".⁹⁾ Te nacije ne bismo smjeli shvatiti u današnjem političkom smislu. Na srednjovjekovnim univerzitetima one su određivane — prema

⁹⁾ P. Kibre, *The nations in the mediaeval Universities*, Mediaeval Academy of America, Publications no. 49/1948; A. Sorbelli, *Le «Nazioni» nelle antiche Università italiane e straniere*, Roma 1943.

stranama svijeta. Tako su u Parizu bile četiri »nacije«: Engleza, Normana, Pikarda i Gala. Svaki student morao se, prema tome, opredijeliti za neku od njih, pa su oni iz Njemačke bili učlanjeni u englesku naciju, a oni iz Italije i Španije u »naciju« Pikardavara i Saksonaca. U naciju Čeha bili su učlanjeni Nijemci iz Sudietske oblasti, Mađari, Slovenci i Hrvati, a u naciju Poljaka i Nijemci iz istočnih pokrajina. U naciju Bavaraca uključeni su studenti iz svih južnih njemačkih pokrajina, a u naciju Saksonaca čak Danci, Švedani i Finci.

U ranom XIII stoljeću, dakle, praktično u samim počecima organizacije univerziteta, zapažaju se tendencije da se crkvenim ljudima, a naročito redovnicima benediktinskog, cistercijskog i drugih »starih« redova, ne dozvoli zaposjedanje predavačkih katedri. Tek od 1228. godine franjevci i dominikanci bore se za ova mjesta. Među njima se posebno istakao Toma Akvinski, koji je u tom smislu 1255. godine napisao opsežnu peticiju. On je konačno sa tim traženjem i uspio.

U pogledu nastavnog programa univerziteta nisu bili uniformirani. Pariz je, na primjer, bio izrazito okrenut ka teologiji, dok je Bolonja bila juridički usmjerena, a Salerno i Montpellier su važili kao medicinska učilišta. Kurioziteta radi treba naglasiti da su univerziteta u Italiji tek od konca XIV stoljeća dobili teološke fakultete. To nas ne treba da zavarava jer se teologija u Italiji predavala na mnogim učilištima izvanuniverzitetskog, akademskog karaktera.

U Parizu se, na primjer, nije predavalo rimsko građansko pravo: Kolegij ovog univerziteta smatrao je da je za potrebe ljudi u Evropi dovoljan Corpus iuris canonici, koji je prije ponovne afirmacije Justinijanovog zakonika ionako važio i kao građanski pravni kodeks. U isto doba, međutim, Rimski kurija koristila se Justinijanovim zakonima kao osnovom za formulacije nekih svojih odluka. To se vidi po XXVII kanonu Trećeg lateranskog sabora (1179), koji je, uperen protiv heretika, sastavljen prema Justinijanovoj noveli br. 50. iz 537. godine.⁷⁾ Pariz je, iako je važio kao najbolji u tadašnjoj Evropi, u pogledu pravnih znanosti malo kasnio. No, zato je njegovom zaslugom ponovo »otkriven« Aristotel. Ovaj univerzitet počeo je tako stopama antiohijske katehetske škole Bazilija Kapadočanina (Velikog) i Grigora iz Nise. To je za zapadnu Evropu značilo velika novost koja u početku nije naišla na opće odobravanje. Pokušaj biskupskog kancelara da se ondje zabrane predavanja na temu Philosophia naturalis doveli su 1229. godine čak i do obustave rada, što je iskoristila Tuluza, koja je nezadovoljne profesore i studente pozvala na svoj tek osnovani univerzitet. Ironije radi treba se

⁷⁾ D. Basler, Porijeklo naziva »patarski«, Pregled LXIV/11, Sarajevo novemb. 1974., str. 1203—1206.

prisjetiti da je Tuluza bila papinska institucija. Njegovanje Aristotelove filozofije nekima u Parizu pričinilo se kao izvjesno skretanje ka herezi, dok su se upravo tom istom temom u Tuluzi pokušali suzbijati nepoćudni, prema Platonu usmjereni vjerski pokreti u onom kraju. Poslije natezanja od nekoliko godina Parizu je ipak ponovno vraćeno pravo na studij Aristotela (1234).³⁾

Bolonja je, kako smo rekli bila juridički usmjerena, zahvaljujući intenzivnijem zanimanju za Justinijanov *Corpus iuris civilis Romani*.

Izbor predavanja na univerzitetima je različit i vrlo specifičan, čak i onda ako je ustanova bila orijentirana pretežno u pravcu naučne discipline. U Parizu, na primjer, nisu manjkale i struke kao što je medicina i pravo, no one nisu činile težište same institucije.

Primarna pokretačka misao prvih univerziteta nije bila profesionalno-obrazovnog karaktera. Dugo vremena studenti se nisu borili da promocijom steknu kvalifikaciju za neko zvanje, nego su bili ubuzeti samo željom za znanjem. Tako je i došlo do toga da je u Bolonji neki magistar Irnerius (vjerovatno Werner), još oko 1084. godine otpočeo javno predavati o gotovo do tada u široj javnosti nepoznatom Justinijanovom kodeksu, zapravo o Digestama i Pandektama. Prvi slušaoci su se oko njega okupili da bi se kasnije udružili u autonomnu zajednicu, pa se taj događaj u novije doba prihvatio kao termin kada je univerzitet bio osnovan. Drugi, onaj u Parizu, nastao je preobličavanjem nastavnog programa na katedralnoj školi Notre Dame, a univerzitetski karakter priznat mu je od vremena kada se na njemu počela tumačiti Aristotelova *Philosophia naturalis*. Da bi zadržali slobodu i odbranili se od napada zbog ovako smionog poduhvata, profesori i studenti morali su se udružiti u *universitas*. Osamostaljevanju je doprinio i njegov nekadašnji student, papa Inocent III (1198—1216), koji je 1200. godine biskupskom kancelaru uskratio pravo da tada već osamostaljenoj instituciji namegne svoje sugestije u pogledu nastavnog plana. Kada je, nakon smrti pape, ipak došlo do zabrane predavanja o Aristotelu, *universitas magistrorum et studentium* bila je toliko ojačala da je zbog ovog «nasilja» došlo do već opisanih događaja.³⁾

Članstvo u jednom *universitasu* postizalo se upisivanjem u matičnu knjigu, dakle imatrikulacijom. Na studij se pristupalo u nešto mlađim godinama, a samo naukovanje trajalo je duže nego što je to danas uobičajeno.

Pravo na studij sticao je svaki mladi čovjek sa završenim osnovnim obrazovanjem. Nekih posebnih kvalifikacionih uvjeta za upis nije bilo. Čak ni prijemnih ispita. Ukoliko kandidat nije

³⁾ Primjerak bogato ilustriranog rukopisa Aristotelove «*Historia naturalis*» iz XIV stolj., porijeklom sa pariskog univerziteta, dospin je dominikancima u Dubrovnik, gdje se i danas nalazi.

već ranije negdje završio septem artes, to je, nakon upisa, pristupio prvom studijskom stupnju, tzv. triviumu, na kojem se učila gramatika (dakako latinska), dijalektika (zapravo logika) i retorika (uz poduku u stiliziranju pisama i povelja). Nakon toga prelazilo se na quadrivium, na kojem se učila aritmetika, geometrija, astronomija i teorija muzike. Taj dio studija bio je formiran kao Artistički fakultet, iz kojeg su se razvili današnji filozofski fakulteti. Rekli smo već da je on do evropskih univerziteta dospio preko škola Karla Velikog. Faktično je odgošupnju na fakultetima, a pružao je osnova i za prelazak na druge fakultete. Artistički fakultet bio je zbog toga najviše posjećeno učilište. On je u znatnoj mjeri utjecao na kvalitet i ugled pojedinih univerziteta kao cjeline.

Mi se danas s pravom pitamo koji rang bismo pripisali učilištu u gradu Bosni, i gdje se ono nalazilo. Pitamo se da li je to bila ustanova slična katedralnim školama, univerzitetu u smislu svoga vremena, ili je možda bila nekog posebnog tipa, sličnog akademiji. Da bismo na ova pitanja mogli bar donekle odgovoriti, potrebno je da vidimo što nam o njoj govore historijski izvori.

Izričito ili zaobilazno, postojanje visokog učilišta u Bosni zasvjedočeno je u četiri dokumenta. Kronološki poredani to su:

1. Slučaj Kalojana iz Mantove i Nikole iz Vičence oko 1175—1180. god.⁹⁾
2. Opis slučaja Mateja i Aristodija oko 1200. godine u Splitu.¹⁰⁾
3. Pismo pape Ivana XXII od 12. VIII 1327, u kome se tuži da se mnoštvo heretika sleglo u Bosnu sa mnogih i raznih strana svijeta.¹¹⁾
4. Izjava Jakoba Becha 21. VIII 1387. pred tribunalom inkvizicije u Turinu o osobama koje su između 1347. i 1382. godine odlazile na nauke u »mjesto koje se zove Bosna«.¹²⁾

U Bosnu su, dakle dolazili ljudi da bi se uputili u nauku i stekli znanje koje se nije moglo postići na drugim učilištima u Evropi. Kretanje polaznika, prema raspoloživim dokumentima, izgledalo bi ovako:

oko 1180. god.: Kalojan iz Mantove i Nikola iz Vičence uče »in Scilavonia«, pa ondje dobivaju »posvetu«.

⁹⁾ A. Dondaine, *La hiérarchie cathare en Italie*, Arch. Fr. Praed. XIX, Roma 1949, str. 289 i d.

¹⁰⁾ Thomas Archidiaconus, *Historia Salonitana*, cap. 23.

¹¹⁾ T. Smičiklas, *Codex diplomaticus IX*, str. 354.

¹²⁾ G. Amati, n. d. str. 53.

- oko 1200. god.: Slikari Matej i Aristodije, rodom iz Apulije, odrasli u Zadru, po uvjerenju su heretici. Školu su učili u Bosni.
1327. god.: Veliki broj heretika iz mnogih i raznih krajeva Evrope dolazi u Bosnu.
1374. god.: Rebelator de Balbis iz Chierijsa uči u Bosni.
1360. god.: Johannes Narro i Granonus Bencius iz Chierijsa uče u mjestu Bosna.
1377. god.: Petrus Patritii odlazi u Bosnu na studije.
1378. god.: Jakobus Bech pošao na put u Bosnu, ali se radi nepogode na moru predomislio, pa povratio u Chieri.
1380. god.: Bernardus Rascherius učio u mjestu Bosna.
1382. god.: Jacobinus Patritii učio u Bosni.

Mi, prema tome, rad učilišta u Bosni možemo pratiti oko 200 godina: od osme decenije XII do otprilike istog vremena u XIV stoljeću. Studenti iz Italije ovdje su nam i po imenu poznati, istina samo njih nekoliko iz Mantove, Vičence, Chierijsa i iz Apulije. Drugi polaznici su tek sumarno naznačeni kao »mnogstvo«.

Nastavni plan učilišta nije nigdje ostao u pojedinostima zabilježen. Bechova izjava da se ovdje predavala nauka koja se kosi sa onom Rimske crkve, tek je njegova okvirna ocjena. Predavanja su se svakako odnosila na područje vrlo široko shvaćene teologije. Ukoliko su bosanski heretici priznavali samo Bibliju i škrte tradicije iz vremena ilegalnosti crkve do Konstantinovog vremena, odnosno do pape Silvestra I (314—335) onda ih možemo smatrati fundamentalistima.

Mi smo danas skloni da sljedbenike Crkve bosanske bez znatnije rezerve pribrojimo skupini maniheističkih sekta. Za to postoje neki razlozi. Očito je, međutim, da je naučavanje ovih ljudi u XIII stoljeću bilo već u znatnoj mjeri modificirano u odnosu na stavove i postavke prvobitnog maniheizma. To ne bismo mogli smatrati isključivo znakom izmijenjenih životnih uvjeta u kasnom srednjem vijeku, odnosno posljedicom velikog raspona vremena od same pojave pokreta u III stoljeću do historijski zasvjedočene Crkve bosanske. U slučaju Crkve bosanske prividno ublaženi maniheizam ipak će prije biti rezultat ispreplitanja više sljedbi i katehetskih škola, na čijim je temeljima u dugom vremenu bio konačno izgrađen komplicirani amalgam ideja i mitova te zajednice. Naučavanje Crkve bosanske, koliko god je bilo velikim dijelom inspirirano idejama maniheizma, isto je tako ali jedilo i za svoje prilike prilagodilo poneku ideju iz šireg kruga gnostika, od pavličana do montanista i marcijanista, a bez sumnje i nešto od filozofskog blaga neoplatonika. Pogotovo onih iz aleksandrijskog kulturnog kruga. Zbog toga u pokušaju rekonstruk-

cije predavačkih tema na školi u Bosni mi ne bismo smjeli izostaviti, prije svega, Valentina, osnivača svojevrsne spekulativne helenističke gnoze oko sredine II stoljeća, koja je po svom osnivaču poznata kao valentijanizam. Njegovu osnovu čini bogato mu to nije dozvoljavala Platonova filozofija kojom je ovo učenje prošlo. Pleromu valentijanizma sačinjava 15 parova eona, jer kojima je »Pater« najveći, a »Sofija« najmanji. Kao prvi među gnosticima, Valentinijan je svoje vjernike podijelio u 3 kategorije: u pneumatike, psihike i hiliike. U VI stoljeću pokret je bio znatno raširen u Italiji i Galiji, što znači da mu je put do Dalmacije bio otvoren. Na Zapadu je, štaviše, bila znatno razvijena posebna, tzv. »italska« struja valentinijanizma.

Nije isključeno da je ime najvećeg eona »Patera« poslužilo kao osnova za naziv »patareni« kao nadimak za izvjesne skupine sektaša u VI stoljeću.

Fundamentalizam Crkve bosanske bio je, dakle, u praksi samo relativan. Teologija je ovdje bila, prije svega, nadahnuća dualističkim gnosticizmom, no bez sumnje do izvjesne mjere primjesama rane aleksandrijske katehetske škole iz III stoljeća. To je bilo vrijeme prije »shizme« sa Rimskom crkvom, na koju se Crkva bosanska tako uporno pozivala.

Teologe u Bosni mogli su pored gnostika inspirirati i učenja Klementa Aleksandrijskog (150—215) i Origena (184—253) kao ljudi koji su djelovali još u »apostolsko« vrijeme. Tu se, možda, kriju razlozi zbog kojih se Crkva bosanska smatra »umjerenom« u odnosu na dualizam nekih drugih sličnih zajednica u Evropi. Nije zato na odmet da pored maniheizma i drugih već nabrojanih gnostičkih komponenti njihovog učenja, ovdje pokušamo režiirati osnovne postavke ne sasvim pravovjerne aleksandrijske katehetske škole pretkonstantinovog vremena.

Klement je zastupao tezu da je svijet stvoren od Vječnosti, preko Logosa koji je i sam sišao s neba da bi ljudima omogućio spoznaju — gnosis. Kao konačni cilj čovjekovog stremljenja on je smatrao stanje potpune duhovne ravnoteže, »apatheie«, bez požude, strasti i objesti.

Origen je isto tako naučavao da je svijet stvoren od vječnosti, ali u svojtvenoj varijanti: ovaj naš prisutni svijet nije sám po sebi vječan, nego su mu prethodili već mnogi drugi, a i poslije njega će slijediti bezbroj narednih svjetova. Origenovo naučavanje imalo je za bosanske heretike jednu poteškoću: on je smatrao da je kreator svijeta jedan bog, pa je tako isključio princip Zla. Origen, dakle, nije bio dualistički gnostik. Bliže naučavanje bosanske crkve bila je njegova teza o preegzistenciji duša, po čemu je odnos duše i tijela ovisio o grešnosti ranijih inkarnacija. No, on vjeruje u »apokastasis«, dakle, praktično, u otkupljenje, što je jedan od poznatih stavova bosanskih učitelja.

Kao pretača «negativne teologije», Origen tvrdi da se Bog ne može definirati ljudskim kategorijama, pa se ne može ni likovno predložavati. Kao apsolutna duhovnost — nepromjenjiva i posvudna — Bog je iznad svake istine i mudrosti, iznad života i bilo koje naravi. Ovu ideju koju njeguju ikonoklastički nastreženi članovi Crkve bosanske, prenijeli su još i do XVII stoljeća bosanski »hamzevijs«, koji su kao specifična muslimanska sekta svoju nauku zasnivali, između ostaloga, upravo na ovoj spoznaji.

Od XII stoljeća na Zapadu se počeo razvijati dotad nepoznat pristup nauci, poznat kao skolastika. Kako je upravo skolastika zasnivala svoje filozofske poglede na trezvenom i racionalnom aristotelizmu, platonski usmjerena škola Crkve bosanske pružala je za evropski intelektualni sloj izuzetan i posebno zanimljiv studij.

Egzegeza je na bosanskom učilištu svakako bila drugačija od one koja se predavala u Parizu, jer je morala biti prilagođena principima dualizma. Nadalje, budući da su u Bosni tek djelomično priznavali Mojsijevo Petoknjžje, i kosmogonija je kao jedna od važnih pratilaca svake religije, pogotovo u krugovima starih gnostika, dobila u tim predavanjima svoje posebno mjesto. Za razliku od drugih, u Crkvi bosanskoj vjerovalo se u vremensku i prostornu beskonačnost kozmosa. Tu se ova nauka i opet dodiruje Origena, od koga se razlikuje tek po uvjerenju da su iz te mistične beskonačnosti proistekla dva eona kao prapočela ovog svijeta: Duh i Materija.

Jednu od važnijih predavačkih tema činila je teosofija kao nadomjestak za teologiju kod skolastika. Mi danas jedva možemo dokučiti njen obujam i finese, ako se prisjetimo svih onih ideja gnosticizma i neoplatonika koje su se vijekovima taložile među sektama bogumilskog, patarenskog i katarskog usmjerenja.

Posebnu, možemo reći i središnju temu predstavljala je ona od maniheizma naslijeđena nauka o odnosima duše i tijela. To je, možda, bila najbitnija i najosnovnija razlika u odnosu na učenje regularnih crkvi. Antroposofija je, dakle, bila jedna od glavnih predavačkih tema. Negdje kao njen derivat našla se i medicina. Tako omiljene »likaruše« u Bosni prošlih vijekova čine nam se kao daleki odblijesci te stare nauke o tijelu, svedene kasnije samo još na praksu očuvanja zdravlja.

Na učilištu u Bosni je svojevrsno tumačen odnos čovjeka prema dobru i zlu. Prema tome se i moralka ovdašnjih profesora bazirala na postavkama koje su se razlikovale od onih u službenim crkvama Istoka i Zapada.

Sakramentologija je također pokazivala inačjenja. Tako, na primjer, izgleda da je u Crkvi bosanskoj brak smatran sferom civilnog prava. Odbacivani su uglavnom i svi drugi sakramenti.

isko krštenje vodom i euharistija. Ostalo je, prema tome, vrlo malo od onoga što je u tom pogledu činilo dio naučavanja »pravovjernih« zajednica.¹³⁾

Jurisprudencija jedva da je bila njegovana, osim osnovnih regula crkvenog i laičkog života. Trebalo je, možda, tu i tamo Katolička, nemaju pravo na sudbenost, no to nije bilo vrijedno nekog sistematskog izučavanja. Na vrednovanje Justinijanovih zakona, što bi inače bilo nadasve zanimljivo, nije se moglo pomišljati jer su upravo oni bili upereni protiv »heretika manihejaca i samarićana«.¹⁴⁾

Posebno bi bilo zanimljivo saznati nešto više o stanovištu magistara bosanskog učilišta prema skolastici kao naučnoj metodi. Skolastika je u svoje doba značila novi naučni polet, uvodeći Aristotelov racionalizam. Ljudi u Bosni slijedili su, međutim, Platonov idealizam. Htjeli ili ne htjeli, oni su ipak preko vanjskih učenika morali biti zahvaćeni tokovima tadašnjeg razvoja evropske misli. Ako je *Philosophia naturalis* već našla put od pariskog univerziteta do dominikanaca u Dubrovniku, onda ostatak staze do Bosne nije više bio velik. Franjevci, koji su bili jedni od pionira skolastike, nastojali su u svim krajevima u kojima su djelovali, pa tako i u Bosni, propagirati ovaj novi sustav. Dakle, i sa te strane postojale su mogućnosti prodora skolastičkog duha na učilište u Bosni. Uostalom, na primjeru katara u južnoj Francuskoj vidimo kako su na izgled zatvorene skupine ideoloških ekstremista vremenom prihvaćale običaje majoritetne okoline.¹⁵⁾ Prilagodavanje ambijentu, pa zbog toga nedosljednost u vlastitim stavovima, ilustrira, na primjer, povelja bana Stjepana II Kotromanića, izdata u Moštrama 1322/23, knezu Vukosavu Hrvatiniću »u hiži velikoga gosta Radoslava«, u kojoj se u uvodu pominje božansko Trojstvo.¹⁶⁾

Školovanje na učilištu Crkve bosanske nije trajalo dugo vremena. Jakob Bech govori o pojedinačnim godinama, vel circa, ne o nizovima godina. Kod studenata se, dakle, pretpostavljalo određeno prethodno obrazovanje, možda čak i završeni studij onih *septem artium*. Uostalom, sve prateće discipline, kao što su i medicina, bile su u okvirima programa škole u Bosni tek sateliti teoloških tema. To su bile prave *ancillae theologiae*.

Talari i bireti jedva da su bili nošeni. Ivan de Casamaris je 1203. godine izričito tražio da se samostanci Crkve bosanske, a među njima je, bez sumnje, bilo i magistara sa učilišta, moraju

¹³⁾ A. Borst, n. d. str. 218—219 dao je opširan prikaz ovih odnosa.

¹⁴⁾ C. Inst. I, 3, novella 59 (537. god.) Uostalom, cijela Prva knjiga Justinijanovog korpusa prožeta je antiheretičkim duhom.

¹⁵⁾ A. Borst, n. d., str. 221.

¹⁶⁾ Lj. Thalloszy, Istraživanja o postanku bosanske banovine, Glasnik Zem. muzeja XVIII/1906, str. 404—405.

odjećom razlikovati od civilnog stanovništva. No, u to rano doba rekviziti odijevanja nisu bili poznati ni drugim zemljama.

Na kojem jeziku su vršena predavanja? Postoje pritužbe da djedi Crkve bosanske nisu bili vješni latinskom jeziku, ali to se možda odnosi samo na liturgiju. Latinski je u srednjem vijeku bio jezik za međunarodno sporazumijevanje. Čovjek iz Bosne koji je 1378. vršio heretičku agitaciju u Chieriju, a čijeg imena se Jakob Bech na sudu nije više mogao sjetiti,¹⁷⁾ bez svake sumnje se u tom poslu služio latinskim jezikom. Polaznicima iz Evrope bilo bi teško učiti na slavenskom jeziku, pa makar to bio i onaj što ga je u IX stoljeću oblikovala Metodijeva škola. Zato moramo pretpostaviti da je u komuniciranju među studentima preferiran latinski. Interpolacije latinskih riječi u tekstu izv. Kunovskog zapisa, čiji autor očito pripada krugu heretika,¹⁸⁾ još su jedan dokaz da ovaj jezik nije ostao nepoznat i nepriznat među pripadnicima Crkve bosanske.

Index lectionum sastojao se, po svojoj prilici, od tematski zaokruženih ciklusa predavanja sa disputama. Kvalitet tih predavanja morao je biti visok, jer ne bi inače privlačio toliko broj slušalaca iz udaljenih krajeva. Summa naučavanja Crkve bosanske, onako kako su nam je prenijeli polemičari XIV i XV stoljeća, predstavlja tek blijede fragmente filozofskog sustava koji se osnivao na tradicijama gnostika iz antičkog doba — možda sve tamo od Filona i drugih aleksandrijskih učitelja. Kao osnova i klasični uzor služio je Platon, po čemu su se predavačke teme ove škole razlikovale od drugih evropskih učilišta toga doba, jer se ondje shijedio Aristotel. Platonizam je bosanskom učilištu davao posebnu privlačnost. Uprkos nastojanjima evropskih univerziteta da se postanak našeg svijeta obrazloži prirodnim tokom događaja, škola Crkve bosanske lebdjela je u apstrakcijama. No, i za ovako koncipirani sadržaj u svijetu se mogao naći dovoljan broj slušalaca i sljedbenika.

Danas se zameo trag mjestu što se u srednjem vijeku zvalo Bosna. No, ono je postojalo.¹⁹⁾ Izgleda da to nije bio zatvoreni, po običajima svoga vremena organizirani civitas slobodnih ljudi, nego skup domena (*villa*) s vlastitim imenima (Mile, Moštre, Biskupići, Visoki i sl.), koje su sve zajedno činile Bosnu kao širi pojam, pa čak i sinonim vlasti. Vijećnici bosanskog kraljevstva

¹⁷⁾ Vidi bilj. 1.

¹⁸⁾ Č. Truhelka, jedan zanimljiv zapis pisan bosančicom, Glasnik Zem. muzeja XVIII/1906, str. 349 i d.; M. Hadžijahić, O jednom manje poznatom vrelu za proučavanje bosanske crkve (u pripremi).

¹⁹⁾ J. Kujundžić, Crkva sv. Nikole u Visokom, Dobri Pastir XIX—XX (1970), str. 171—184; Đ. Basler, Bosanska crkva do 1903. godine, Pregled LXIII/3, Sarajevo marta 1973, str. 297—304.

šli su »na Bosnu«, misleći time na svoj savjetodavni zbor kod vladara; ban Stjepan II izdao je 1334. godine jednu povelju u »mjestu Bosni«, a Jakob Bech pošao je na nauke »in loco qui dicitur Bossena«. U jednoj od tih domena unutar »Bosne«, možda u Moštrama, u kojima se 1322/23. pominje »hiža« velikoga gosta Radoslava,²⁹⁾ možemo pretpostaviti da je postojalo i učilište. Ukoliko se ono i nije nalazilo na području ovog mjesta, onda neće biti daleko odatle. Nesudeni student iz Chierija ne povezuje ga reče rezidencije, a pouzdano znamo da se jedan od bosanskih dvorova nalazio upravo u Moštrama.

U kakvom obliku je, dakle, djelovalo ovo visoko učilište Crkve bosanske? Ono je, bez sumnje, ne samo po sadržaju predavanja nego i po svojoj unutrašnjoj organizaciji bilo različito od istovremenih srodnih institucija u Evropi. U krajnjoj konsekvenci nije to bio univerzitet u punini svog smisla.

Postojala je neka vrsta imatrikulacije. Jakob Bech izjavljuje pred sudom 1387. godine da su se studenti ove škole upisivali u knjigu koja se zvala »Liber de civitate Dei«. Izgleda kao da je tim upisivanjem polazniku priznat određeni društveni status, možda adekvatan akademskom rangu kod studenata na univerzitetima — dakako u jednoj specifično bosansko-heretičkoj varijanti.

U prvo vrijeme, dakle u XII stoljeću, ovo učilište se po svojoj organizaciji i nije moralo razlikovati od bolonjskog univerziteta, ali se u kasnijem vremenu ono ipak nije dalje razvijalo na način kako se to 1200. godine radilo u Parizu. Bosna se u to doba nastojala distancirati od Zapadne Evrope, a njeno visoko učilište je po svoj prilici u takvim uvjetima zadržalo svoj prvobitni oblik organizacije.

Predavačke teme, koliko god se polaznicima iz Evrope činile slobodarskim jer su drugdje bile zabranjene, ipak su podlijegale kontroli čuvara heterodoksije. Teško bismo zbog toga mogli pretpostaviti da se u redu predavanja, dakako i u njihovom sadržaju, moglo odviše slobodno manevrirati u područja prema kojima je Crkva bosanska zauzimala odbojan stav.

Privlačnost ove škole činile su postavke sa kojih su polazili njeni magistri, a te su za ljude iz Evrope bile originalne. Ako se prisjetimo da se ovdje tumačila, na primjer, vremenska i prostorna beskonačnost kosmosa, već je to za ljude sa strane predstavljalo apsolutnu novost. A da i ne govorimo o tezama odnosa duha i materije, što je već na Nicejskom saboru 325. godine dobilo svoje specifično usmjerenje, dok je na bosanskom učilištu bilo interpretirano na sasvim neuobičajen način. Ako su se sve te stavke i postavke tumačile na relativno akademskoj visini — a bez toga ne možemo zamisliti rad ove škole — onda

²⁹⁾ Lj. Thalföczy, n. d. str. 403.

